

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94(477.75)''1853/1856''

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-84-98

Бурьян Михайло Степанович,

доктор історичних наук, професор

кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

byrianmm@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9838-6372>

Бурьян Марія Анатоліївна,

кандидат історичних наук, асистент

кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

byrianmm@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3439-2044>

ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ У ПЛАНАХ ВОЮЮЧИХ СТОРІН НАПЕРЕДОДНІ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (1853–1856)

Територія Південного Кавказу протягом усього XIX століття залишалася ареною дипломатичного й військового протистояння європейських країн, насамперед Великої Британії, Франції, та Російської імперії. Російсько-іранська (1804–1813 рр.) і російсько-турецька (1806–1812 рр.) війни також відбувалися не без втручання європейських геополітичних гравців. На це були низка об'єктивних і суб'єктивних причин, однак посилення позицій Росії в Кавказькому регіоні в середині XIX століття змусило Західні уряди всерйоз розглядати можливість силоміць витурити її з Південного Кавказу.

Міжнародна ситуація напередодні та під час Кримської війни (1853–1856) ставала об'єктом дослідження численних українських та зарубіжних істориків, серед яких В. Волковинський, О. Рєнт, В. Ореховський, Л. Маркітян, В. Шкварець, Ю. Гузенко, К. Гаджієв, П. Дарабаді, В. Дегоєв, М. Єрофєєв, Є. Сергєєв та ін., однак окремо хотілося б зупинитися на планах воюючих сторін щодо Південного Кавказу й проектам антиросійської коаліції щодо початку військової кампанії, у якій виняткова роль відводилася саме Криму. У контексті втрати Україною півострова, одностайною підтримкою світової громадськості прагнення нашої країни повернути цю територію під свій

контроль й серйозним загостренням ситуації в басейні Чорного й Азовського морів тематика й проблематика статті видається актуальною й своєчасною.

Перша половина XIX ст. в історії Російської імперії характеризується сплеском військово-політичної активності офіційного Петербурга в Каспійсько-Кавказькому регіоні. Діяльність імператора Олександра I (1801–1825), а потім і Миколи I (1825–1856) у цьому регіоні була спрямована на встановлення й укріплення тут російської гегемонії, проте в міжнародному аспекті ці далекоглядні плани весь час нашттовхнулися на серйозну протидію не тільки зі сторони Персії й Османської імперії, але й з боку Великої Британії й Франції.

Так, Лондон усіляко підтримував що іранців, що турків у протистоянні з Росією в 1804 – 1828 рр., але цього виявилось замало, щоб зупинити просування й укріплення російських військ у регіоні. Урешті-решт із російсько-перських (1804–1813, 1826–1828) і російсько-турецької (1828–1829) війн Петербург вийшов переможцем і приєднав Південний Кавказ, захопив південне узбережжя Чорного моря й розташував свій флот на Каспійському морі. Велика Британія не могла й не хотіла змиритися з цим фактом.

У середині XIX ст. у зовнішньополітичних зносинах Лондона, Парижа й Петербурга значне місце знову ж таки відводилося Кавказькому регіону. І не випадково: він розглядався в міцній геополітичній й геостратегічній сув'язі зі „Східним питанням” загалом, а також із чорноморськими, балканськими й середньосхідними проблемами – зокрема. Крім того, Південний Кавказ набував усе більшої стратегічної ваги у зв'язку з посиленням протистояння між Лондоном і Петербургом на Близькому й Середньому Сході. Якщо врахувати, що Кавказький регіон розташований на транзитних шляхах у Малу Азію, Іран і Середню Азію, а також найбільш придатний для створення тут російського плацдарму для нападу на британську Індію, то стає зрозумілим, чому Західні країни, а особливо Велика Британія, спочатку намагалися всіляко перешкодити приєднанню Південного Кавказу до Росії, а коли ж ці обширні території все-таки ввійшли до складу імперії, то протягом усього XIX ст. намагалися їх відібрати.

Чергове серйозне загострення британсько-російських відносин прийшлося на 1850-і рр. і мало своїм наслідком Кримську війну (1853–1856), яку можна вважати однією зі спроб силовим методом вирішити „Східне питання” і витіснити нарешті Росію з Кавказького регіону.

При цьому Лондонський і Паризький кабінети міністрів досить вдало використовували політичні прорахунки Миколи I з однієї сторони й маніпулювали непомірними імперськими амбіціями Порти – з іншої. Тому відповідальність за розв'язання війни в повній мірі лягає й на недалекогоглядного російського монарха, і на османів, і на європейські

уряди, що прагнули ослабити міжнародні позиції Петербурга, котрі значно укріпилися в результаті укладання Віденських угод.

Крім того, союзники Росії – Австрія й Пруссія, – хоча й були зацікавлені в збереженні внутрішньополітичного й міжнародного статус-кво на Європейському континенті, гарантом котрого залишався Микола I, однак напередодні війни стояли перед непростим вибором. З однієї сторони вони боялися втратити в особі російського монарха захисника від революції, а з іншої – розуміли, що Росія досить ослаблена, і тому спокуса приєднатися до більш ніж можливої коаліції переможців – Франції, Великої Британії й Туреччини – й отримати за це свою частину трофеїв переважила над необхідністю дотримуватися домовленостей, передбачених Священним союзом. Таким чином, геополітичні інтереси взяли верх.

За умови дипломатичної ізоляції Петербурга й зростаючих військово-русофобських настроїв у Великій Британії знову на порядок денний вийшли плани Форін офісу, котрі стосувалися Південного Кавказу. І це було явищем не випадковим, адже, на думку одного з провідних англійських політичних діячів і дипломатів Х. Д. Сеймура, британський уряд „ніколи не визнавав панування росіян над цією територією або християнізацію провінцій на південь від Кавказу” (Дарабади, 2010, с. 80).

Якщо перефразувати Х. Д. Сеймура, то й не могли „визнавати”, адже в той час Велика Британія проводила активну експансіоністську політику на Сході, а тому була дуже зацікавлена в тому, аби забезпечити від гіпотетичних російських посягань комунікаційне сполучення з Індією. Територіальні надбання Росії на Кавказі майже впритул наблизили її до караванних шляхів по лінії Трапезунд – Ерзерум – Тавріз, кудю здійснювалася англійська торгівельна експансія на Схід. Крім того, Лондон високо оцінював Кавказ, а особливо Закавказзя, у контексті своїх зовнішньополітичних ініціатив щодо Середньої Азії, котра поступово перетворювалася на арену британсько-російського суперництва. Британські військово-політичні стратеги були переконані, що, створивши Росії труднощі на Кавказі, вони безперешкодно зможуть поширити свій вплив і на Каспій (Гаджиев, 2001, с. 30). й уберегти таким чином від посягань росіян Афганістан, Персію, а отже, й Індію.

За таких умов мова йшла не стільки про мир у Європі, але й про безпеку східних британських колоній. Ще за два десятиліття до початку Кримської війни численні англійські автори попереджали громадськість й уряд про ту небезпеку, яка нависла над „британською перлиною”. Дж. Де Лесі Еванс у своїх памфлетах переконував читачів, що Петербург зайнятий підготовкою до захоплення Константинополя й до наступу на Індію. Аби цього не сталося, автор закликав уряд блокувати російські порти й висадити спільно з персами десант на чорноморському узбережжі (Сергєєв, 2012, с. 120–124).

Британський посол у Тегерані Дж. Макнейл також був переконаний, що просування Росії на Схід – захоплення Кавказу, Персії, Індостану – не тільки змінить всю її геополітичну конфігурацію, але й порушить систему управління Індією, завдавши бюджету Великобританії величезних збитків (Evans, 2004, р. 104–105). Видавець і редактор журналу „Портфоліо” Д. Урквард із цього приводу систематично друкував статті, у котрих доводив агресивність російських задумів щодо Індії (Єрофєєв, 1982, с. 273). З’являлися праці й анонімних авторів типу „Індія, Великобританія й Росія”, у якій публіцист вимагав від уряду заходів, аби випередити захоплення Росією Персії й Афганістану, бо якщо це станеться, то вона обов’язково загрожуватиме Індії (Anonymous, 2012, р. 2–3, 11, 33–35).

При цьому з певністю можна сказати, що російська стратеги, зайняті плануванням воєнних операцій на Кавказі, практично ігнорували індійський напрям аж до початку Кримської війни (1853–1856), а критичні зауваження на адресу Великобританії серед російського дворянства обмежувалися незадоволенням із приводу підтримки Лондоном турецького султана й військово-дипломатичних інтриг проти Росії в Тегерані. Лише початок військової кампанії 1853–1856 рр. змінив цю ситуацію. Значно пізніше, уже у 1880-х рр., міністр закордонних справ Росії М. Гірс у розмові з послом у Лондоні А. Моренгеймом визнав, що рішучий поворот у відносинах із Великобританією намітився якраз у зв’язку з Кримською війною. Це змусило росіян шукати проти Лондона таку зовнішньополітичну зброю, яка б виявилася ефективною у випадку укладання англійцями союзу з третьою державою (Сергєєв, 2012, с. 68).

Саме тоді й з’явилися перші об’єктивні оцінки потенціалу англо-індійської армії, зроблені офіцерами Головного штабу. На той час британці зосередили в Індії 300 тис. солдат й офіцерів. Вказана цифра вражала сучасників: І. Вернадський, професор статистики Московського університету, у зв’язку з цим навіть пропонував нанести превентивний удар по Індостану, передбачаючи поширення британського впливу й на Китай. Тим більше, що станом на 1855 р. британські колоніальні володіння перевищували територію Росії в 27 разів, а імперію Наполеона III – у 34 рази (Сергєєв, 2012, с. 68).

Британський уряд мав на меті не тільки утримати свої територіальні надбання, але й примножити їх. У Лондоні були впевнені в тому, що „Східна криза” створювала сприятливі умови для реалізації ідеї „хрестового походу” проти Росії, ініційованого міністром внутрішніх справ Г. Пальмерстоном. Додавало впевненості й те, що в Європі побутувала думка, нав’язана уркартистами, нібито Кавказ – ахіллесова п’ята Російської імперії. Тим більше, що сам Г. Пальмерстон ще з часів „віксенівської кризи” був переконаний у вразливості позицій Росії в цьому регіоні. Йому здавалося, що перші ж постріли на Кавказі будуть

сприйняті серед підкорених народів як звук горна для всезагального повстання проти російських поневолювачів.

Лорд Пальмерстон підкреслював, що його „заповітна ціль у війні проти Росії – віддати Крим і Грузію Туреччині, а Черкесію або зробити незалежною, або повернути під суверенітет султана” (Дарабади, 2010, с. 80). Домогтися миру у світі, на думку британського міністра внутрішніх справ, можна було лише шляхом відторгнення від Російської імперії Грузії, Черкесії, Криму, Бессарабії, Польщі й Фінляндії. У меморандумі, підготовленому ним у червні 1853 р., вказувалося на спосіб, завдяки котрому можна було б передбачити результат Кримської війни: увести англо-французький флот у Чорне море, допомогти черкесам і Шамілю зброєю, щоб зосередити в руках імама владу над Північним Кавказом, але найважливіше – це відрізати Грузію й усе Закавказзя від Південної Росії (Дегоєв, 2009, с. 173–174). У вересні 1853 р. Г. Пальмерстон нагадав, що Петербургу не варто забувати про свої вразливі місця – Польщу, Черкесію й Грузію. У витісненні росіян із Кавказу й у перетворенні його в британську сферу впливу правлячі кола Великої Британії вбачали одну з цілей назриваючої війни, досягти котру вони сподівалися завдяки туркам і кавказьким повстанцям Шаміля.

Г. Пальмерстон дивився на майбутній конфлікт як на грандіозну шахову партію, у котрій британці повинні виграти великі фігури, якщо не зроблять непередуманих кроків. До розряду „великих фігур” він насамперед відносив Кавказ, а під „помилковими кроками” вбачав обережну політику прем’єр-міністра Великої Британії Д.Г. Ебердіна, який не поділяв занадто оптимістичних поглядів свого колеги щодо слабкості позицій Росії на Південному Кавказі. Натомість лорд Пальмерстон, а за ним і вся британська преса, прямо заявляли, що „кордон Росії на Кавказі повинен проходити на північ від Тереку й Кубані”, бо „сама природа призначила цим річкам стати межею між „деспотичною” Росією й „вільною” Європою” (Дарабади, 2010, с. 81).

Російський посол у Лондоні Ф. І. Бурунов, повертаючись у Петербург після розриву дипломатичних відносин із Великою Британією, попереджав К. Нессельроде про однозначне бажання британського уряду використати війну, аби відібрати в Росії закавказькі провінції або ж, по меншій мірі, допомогти черкесам знищити результати тривалих зусиль росіян закріпитися на Північно-Західному й Південному Кавказі.

У доповідній записці Головного штабу російської армії щодо цього зазначалося: „<...> Відбирання в нас (Росії. – М. Б.) цього краю (Південного Кавказу. – М.Б.), знищення виняткового нашого права на володіння Каспійським морем, утрата нами безпосереднього зв’язку з країнами Центральної Азії – усі ці обставини надзвичайно важливі для англійського уряду, особливо щодо його індійських володінь, а тому ми не можемо сподіватися, що європейські держави відмовляться від своїх планів” (Дарабади, 2010, с. 80). У російському генштабові розуміли, що

„для торгівельної вигоди Великобританії потрібно витіснити Росію з Чорного моря; для усунення в майбутньому небезпеки для її індійських володінь Лондону треба відкинути кордони Росії на 1000 верст назад від кордонів Індії. Відторгнення Закавказького краю від Росії, укріплення англійської влади на південному березі Каспійського моря, – дуже потрібні Великобританії” (Дарабади, 2010, с. 80). Російські стратеги не виключали навіть можливості вторгнення англо-індійських військ у Персію, що змусило б шаха приєднатися до коаліції Великої Британії, Франції й Туреччини.

Тривожні вісті з цього приводу надходили й з Австрії: 13 січня 1854 р. російський посол у Відні П. Мейєндорф писав, що англо-французький флот однозначно вдарить по східному узбережжю Чорного моря. Тому він рекомендував військовим стратегам мати в долині річки Ріоні надійно укріплений пункт, „Кутаїсі або Горн” (Дегоев, 2009, с. 174). На думку австрійського імператора Франца-Йосипа, за умови виникнення війни між Росією й Західними державами, Лондон усе ж віддасть перевагу веденню бойових дій в Азії, а Франція – у Європі. Бажаючи відсунути театр військового протистояння подалі від кордонів Австрії, Франц-Йосип радив Миколі I „притримуватися в Закавказзі наступальної позиції, а на Дунаї – захисної” (Дегоев, 2009, с. 173–174). Французький посол в Австрії В.-А. де Буркне передбачав, що Лондон вестиме війну до тих пір, доки не відбере в Петербурга Крим та Кавказ і не зведе до мінімуму його переваги в Чорному морі й на Сході загалом, адже британські дипломати й стратеги включали в систему оборони Індії не тільки Афганістан, Бухару, Хіву, Східний Іран, Кашгарію, але й північно-західну частину Персії, Кавказ і Малу Азію.

Однак не тільки Велика Британія була налаштована так вояволично. Париж також активно й послідовно лобював інтереси свого союзника на континенті. Французький міністр закордонних справ Е. Д. де Люїс під час зустрічі з австрійським послом у Парижі І.-А. Хюбнером розробив програму дій на випадок війни й за умови вступу в неї Франції й Великої Британії. Вона виглядала ще агресивніше, аніж англійські плани.

Історія війн, за словами Е. Д. де Люїса, ще не знала настільки великої концентрації військово-морських сил на одному напрямку. Цим шансом потрібно було б скористатися для того, щоб завдати Росії якомога більшої шкоди: витіснити її з Чорного моря, розорити Північне Причорномор'я, спалити Севастополь, підбурити до повстання черкесів, зруйнувати або захопити морські порти в Абхазії, Мегрелії, Гурії, відібрати в росіян закавказькі провінції й витурити їх за кавказький хребет. „Ми відріжемо від Росії її азійську частину, як відрізають частину наросту на тілі” (Дегоев, 2009, с. 175), – самовпевнено пророкував французький міністр закордонних справ.

Більше того, він довірливо розповідав австрійському колезі, що якщо англійці зуміють закріпитися хоча б на одній скелі Чорного моря, то перетворять її на новий Гібралтар, а саме море – на британське озеро. Це, у свою чергу, раз і назавжди поклало б край будь-яким територіальним захопленням Росії в Азії. Однак одразу виникає питання щодо того, що з цього матиме сама Франція й чому французький глава МЗС із таким захопленням розповідав про все це не британцям, а утаємничував саме австрійців. Уся справа була в тому, щоб змусити Відень визначитися зі своїми пріоритетами й нарешті обрати, на чийй він буде стороні під час війни.

При цьому Д. де Люїс маніпулював співрозмовником досить майстерно. Риторичним видавалося й питання: якщо Росія втратить Закавказзя, бо не зможе вести війну одразу з двома наймогутнішими державами Європи – Великою Британією й Францією та з Туреччиною, то за рахунок чийх територій вона компенсує свої втрати? Звичайно що за рахунок анексованих Австрією Дунайських князівств. Де Люїс попереджав, що Західні держави при цьому не втручатимуться в конфлікт, і тоді Відень залишиться один на один у боротьбі з російською армією, а англо-британський флот на суші захистити його не зможе й не захоче. На завершення очільник французького МЗС заявив, що перед Австрійською імперією стоїть вибір: або зникнути з політичної карти світу, залишившись у союзі з Росією, або ж приєднатися до ліги переможців – Великобританії й Франції (Дарабади, 2010, с. 80).

За результатами Кримської війни в Лондоні планували відібрати в Росії Аландські острови й Фінляндію й передати їх Швеції. Пруссії мали дістатися остзейські провінції біля Балтійського моря, натомість незалежній Польщі відводилася роль буферної зони між Німеччиною й Росією. Австрія повинна була отримати Валахію, Молдавію й гирло Дунаю. Лондон був доволі щедрим і зі своїми східними союзниками – Іраном й Османською імперією: передбачалося, що вони повернуть землі, втрачені в результаті укладання Гюлістанського, Туркменчайського й Адріанопольського договорів, а також Крим.

Особлива увага в планах Форін офісу стосовно Кавказького регіону приділялася Черкесії й Грузії. Щодо першої висловлювалися різні думки: то пропонувалося проголошення її незалежності, то черкеси мали б потрапити під владу султана. Натомість за Грузією залишалася роль плацдарму для витурення Росії з Південного Кавказу й для поступового захоплення цих територій британцями. Грузія мала бути розділена на окремі князівства: Мінгрелію, Імеретію, Гурію, Вірменію, – котрі в майбутньому повинні були опинитися під протекторатом Туреччини й Великобританії. Більше того, на Заході Вірменію бачили саме в складі Грузії. Натомість Ч. Вуд висловлювався на користь того, аби дати Грузії повну незалежність, позбавити Персію від російських

обіймів і не дозволити Петербургу підкорити ще й Азію (Дегоев, 2009, с. 175).

Такі далекоглядні геополітичні плани Великої Британії щодо війни з Російською імперією вимагали й відповідних рішень військово-стратегічного характеру. Англійські політики, аналітики, військові, навіть журналісти й письменники мали дати відповідь на питання: де краще почати бойові дії, аби максимально зреалізувати англійські задуми й відстояти власні національні інтереси на Кавказі?

Напередодні вступу у війну Великої Британії й Франції існувало два проекти: „континентальний” і „кавказький”. Французи наполягали на тому, щоб завдати поразки Росії на Балканах, відкинути її за Прут, чим підштовхнути Австрію до вступу у війну, а далі штурмувати Севастополь як символ російської могутності й агресії. Натомість британці закликали підняти проти Росії повстання горців від Каспійського до Чорного морів на Кавказі, а потім уже в 1855 р. увести в дію в Криму проти ослаблених російських частин свою армію й зменшити таким чином кількість жертв у своїх військах. Лорд Пальмерстон побоювався, що Севастополь виявиться „міцним горішком”, якого так одразу й „не розколеш”, тому й пропонував у січні 1854 р. зосередити зусилля на допомозі Шамілю (Дегоев, 2009, с. 189).

Прихильники „кавказького” варіанту, тобто англійці, планували висадити союзні війська в Західній Грузії, а також атакувати російські позиції зі сторони турецького кордону в Малій Азії. При цьому паралельно мали б відбуватися й військово-морські операції, спрямовані на знищення Севастополя й російського чорноморського флоту.

У 1854 р. з'явилася друком книга англійського генерала А. Макінтоша, яку можна вважати своєрідним звітом про пророблену розвідувальну роботу на Кавказі. Генерал, подорожуючи Грузією та Черкесією, детально вивчив політичну ситуацію в регіоні, а тому у своїй праці давав практичні поради, як зробити так, щоб війна за Кавказ виявилася для союзників переможною. Він закликав до того, аби Лондон і Париж досягли згоди з Іраном і північнокавказькими горцями й розпочали спільні бойові дії проти Росії. Із їхньою допомогою А. Макінтош пропонував захопити Воєнно-Грузинську дорогу, Анапу й інші чорноморські фортеці (Дегоев, 2009, с. 192).

У 1854 р. британська преса – потужний засіб пропаганди – також передбачала блискучу перемогу над російською армією спочатку в Дунайських князівствах, а згодом розгром російських частин англо-турецькими військами й на Кавказі. Лондонські газети рясніли політичними пророцтвами, що Петербург у результаті війни втратить балтійський флот, Бессарабію, Фінляндію, Крим, а головне – Кавказ.

У тому ж 1854 р. у Парижі на полицях книжкових крамниць з'явився воєнно-географічний довідник Ж. Корреара для офіцерів сухопутних армій і флоту, комерсантів і судновласників із детальним

змалюванням східного узбережжя Чорного моря. Автор теж давав практичні рекомендації військовим, як краще захопити Південний Кавказ. Він був переконаний, що цей регіон стане важливим театром війни, а тому радив англо-французьким силам висадитися на узбережжі Мінгрелії, у Батумі або Поті, а туркам – наступати з Анатолії на Тифліс й Еривань. Ж. Корреара не мав сумніву не тільки з приводу того, що Шаміль і черкеси підтримають союзників, але й зараховував до їхніх доброзичливців навіть чорноморських і кубанських козаків, які, на його думку, також були налаштовані проти Росії. Автор був переконаний у перемозі англо-французьких військ на Кавказі, якщо керівництво цих країн врахує уроки російсько-турецької війни 1828–1829 рр. (Дегоев, 2009, с. 194).

Підготовка Великої Британії до війни на Кавказі в 1854 р. супроводжувалася потужною пропагандистською кампанією з дискредитації Росії як „варварської імперії”. У тому ж році вийшли друком книги Р. Керзона, Р. Чесні, І. Головіна, у яких у тій чи іншій мірі мова йшла про Кавказ і про російську політику в цьому регіоні. Більше того, напередодні воєнних дій у західній громадськості, особливо британської, узагалі зріс інтерес до інформації щодо Кавказу. Як періодична преса, так й окремо взяті автори з різною повнотою й об’єктивністю задовольняли цей інформаційний попит. Відомий публіцист Р. Керзон видав книгу-нарис про свою подорож і перебування в Ерзерумі. Її політичний пафос зводився до того, що Росія – дика й відстала країна, яка гальмувала не тільки свій власний розвиток, але й стояла на шляху просування загарбаних і поневолених народів до європейської цивілізації. Кавказці, як стверджував автор, зазнавали від імперії лише гніту й тиранії, адже значні територіальні надбання в найкоротші терміни – із 1774 по 1829 рр. – вимагали від Петербурга проведення жорсткої, цинічної, нищівної політики щодо місцевого населення. Саме тому Кавказ – у політичному й в економічному відношенні – найслабша ланка в державному організмі Російської імперії, а тому перший удар має бути нанесений саме сюди. Після перемоги над російськими варварами на полі битви, Кавказький регіон повинен був стати сферою цивілізаційного культивування зі сторони Великобританії, що візьме на себе просвітительську функцію (Дегоев, 2009, с. 194).

Інший експерт зі „Східного питання” Р. Чесні (Chesney, 1854) у своїй праці з досить промовистою назвою „The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East” розглядав ключові моменти російсько-турецької війни 1828–1829 рр., вважаючи, що вона була лише прологом для сучасних йому подій. Знову ж таки автор переконував громадськість: Індія в небезпеці, а щоб її врятувати, потрібно британським військам висадитися на Кавказі й

надати мінімальну, навіть символічну допомогу горцям, і ті зможуть враз вигнати росіян.

Російський емігрант І. Головін у книзі „Кавказ” (Дегоєв, 2009, с. 194), яка була якраз на часі – у розпал антиросійської кампанії, також закликав Францію й Англію допомогти населенню регіону в боротьбі за свободу й демократію проти деспотичної Росії.

Вільна західна преса пішла ще далі у своїх розмірковуваннях із приводу цивілізаційної місії Великої Британії на Кавказі. На думку більшості журналістів-аналітиків, „дикі” кавказькі народи без держави й культури повинні обов’язково контролюватися великими країнами. Росія ж – сама напівдика держава, яка могла лише на незначному відтинку часу володіти цими землями, аби не допустити тут хаосу. Проте кавказцям потрібен інший опікун – Велика Британія, під пильним просвітницьким оком котрої вони вийдуть зі стану дикості й долучаться до європейських цінностей. Більш цинічні автори уникали метафор й евфемізмів, говорячи напрому: Кавказ має для Британії важливе політичне, економічне й стратегічне значення, а тому Лондон просто зобов’язаний відстоювати національні інтереси всіма засобами, у тому числі й військовими.

Лондонська газета „The Examiner” натомість пропонувала „безкровну” війну проти Російської імперії, за якої жоден англійський солдат не загине на полі бою, однак „російська соціальна система буде розірвана на шматки” (Дегоєв, 2009, с. 193). Суть її полягала в тому, щоб заблокувати російські порти в Чорному й Балтійському морях, тобто перекрити основні торговельні артерії, через які здійснювалася торгівля з усім світом. Як наслідок, російські поміщики, що втратять прибутки від своїх товарів, самі ж і знищать Росію зсередини.

Не зважаючи на перелічені оптимістичні передбачення й поради, Лондонський кабінет усе-таки більше схилився до військових дій саме в Криму, а не на Кавказі. Для того, аби зрозуміти причини такого рішення, потрібно розглянути листування британських високопосадовців на початку 1854 р. Так, помічник міністра фінансів Ч. Тревельян у листі до Д. Макнейла, англійського посланця в Тегерані, висував ідею самостійної, незалежної від Франції експедиції британської армії в Закавказзі. Свою позицію він аргументував тим, що англійці за таких умов не повинні будуть підпорядковуватися французькому командуванню. Крім того, прихід навіть нечисленного контингенту британських військ мав викликати піднесення в жителів регіону й тут можна було очікувати на підтримку черкесів та інших ворожих щодо Росії племен. Успішний похід, на думку Ч. Тревельяна, дав би змогу захопити Тифліс, Еривань, після чого сприяння Ірану в окупації регіону було б забезпечене.

Солідарність із головою фінансового відомства висловив і представник вищого генералітету Великої Британії Дж. Бергойн, котрий

віддавав перевагу експедиції в Анапу, а не в Крим. Британський посол у Росії Г. Сеймур 9 та 19 лютого 1854 р. відправив у Форін офіс інформацію про воєнну обстановку на Кавказі (Дегоев, 2009, с. 197). Навіть французький міністр закордонних справ Д. де Люїс підкреслював значний інтерес Лондона до Кавказького регіону.

Однак Д. Макнейл, погляди якого високо цінувалися в Лондоні, досить холодно зустрів оптимістичні плани-прогнози помічника міністра фінансів. Він вважав, що саме поразка Росії в Європі дозволить союзникам диктувати їй умови в „Східному питанні”. Якщо ж на європейському континенті російська армія домінуватиме, то навіть її поразка в Азії не дасть змоги досягнути поставлених результатів, тобто перетворити Росію з імперії на середньовічне Московське князівство. Д. Макнейл повністю розкритикував ідею Ч. Тревельяна відправити британське військо без французької підтримки воювати в Кавказькому регіоні, адже тоді йому хоча й не довелося б підпорядковуватися французам, натомість англійські солдати були б віддані в розпорядження турецькому інтендантству. Досить скептично посол в Ірані ставився й до гірських іррегулярних ополчень, вважаючи їх абсолютно неорганізованими й нездатними до ведення бойових дій, навіть не зважаючи на їхню кількісну перевагу.

Ч. Тревельян передав розмірковування Д. Макнейла військовому міністру Г. П. Ньюкаслу. Той також висловився за нанесення головного удару в Криму. Майбутній головнокомандуючий англійськими військами Ф.Д. Реглан розглядав Кавказ як важливий, але допоміжний район бойових дій. Він був переконаний, що Росія тут тільки тоді опиниться у вкрай тяжкому становищі, якщо втратить морське сполучення між Кримом і Кавказом. Саме тому він рекомендував союзному командуванню після введення англо-французького флоту в Чорне море спрямувати для захоплення Анапи 9 тис. європейських солдат (Дегоев, 2009, с. 196–197).

До розробки планів нападу на Росію в березні 1854 р. долучився й А. Чарторийський. Він представив лорду Пальмерстону меморандум, у котрому пропонував Великобританії знищити російський флот у Чорному морі, захопити узбережжя Західного Кавказу між Батумом й Анапою, ударити по Тифлісу через Кутаїс і Горі, а також із півдня – з Анатолії. Він переконував, що всі народи від Каспійського до Чорного морів повстануть проти російського панування. А. Чарторийський рекомендував озброїти їх і привернути на свою сторону поляків, що служили в Окремому Кавказькому корпусі. За його планом, грузини й імеретинці мали б у перспективі отримати право на створення самостійної держави (Дегоев, 2009, с. 197). Для просування свого плану він намагався вплинути на Лондонський кабінет через Д. Стюарта, а на Паризький – через Д. де Люїса.

У будь-якому випадку вибір того чи іншого сценарію у великій мірі залежав від позицій Австрії: вступить вона у війну чи ні. У Відні добре пам'ятали події 1848–1849 рр., а тому серйозно побоювалися військового зіткнення з Росією на Балканах, яке в результаті могло призвести до чергового національно-визвольного підйому поневолених народів у Південно-Східній Європі. Було досить сумнівним, що Австрійська імперія вистоїть у внутрішній революційній боротьбі з власним народом без допомоги Петербурга. Тим паче Відень навіть і не був переконаний у перевазі австрійської зброї над російською, іншими словами: австрійці навряд чи могли завдати поразки росіянам у відкритому бою. Усе це змушувало Австрію досить обережно оцінювати шанси розгортання війни за „континентальним” сценарієм. З іншої сторони, „кавказький” варіант також її не влаштовував, адже якщо французько-британські війська зосередяться на Кавказі, Росія зможе нанести удар по їхнім ослабленим позиціям – на Балканах, розігравши ту саму воєнну карту, що й у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., а це загрожувало Відню справжньою катастрофою.

Саме тому на цьому етапі підготовки військово-стратегічних проектів на перший план вийшло питання щодо того, на яких умовах австрійці згодяться кинути виклик Росії. Лондон через австрійського посла Ф. Коллоредо погрожував Австрії розпочати війну „в Азії, Грузії й Черкесії”, якщо не буде впевнений у серйозності намірів Відня. Австрійський амбасадор у Парижі І.-А. Хюбнер попередив свого англійського колегу Г. Р. Каулі, що його країна тільки тоді піде на відкритий конфлікт із Росією, коли союзники висадяться на західному березі Чорного моря. У відповідь Лондон і Париж закликали Австрію бути більш рішучою й довести слова діями, лише тоді вони вирішуватимуть, що робити на Балканах (Дегоєв, 2009, с. 192).

Таким чином, короткий огляд планів і пропозицій союзників щодо того, звідкіля все ж таки почати військові дії проти Росії, свідчить, що учасники антиросійської коаліції в майбутній війні не були одноставними у виробленні спільних підходів. Однак у їхніх планах значна роль відводилася Південному Кавказу й подальшому його перерозподілу між країнами-переможницями – Великою Британією, Францією, Османською імперією. Ще до початку війни проблема Південного Кавказу була надзвичайно важливою й серйозною, а значення Кавказького регіону – стратегічно винятковим насамперед для Лондона: кабінет лорда Пальмерстона всерйоз побоювався, що з російських військових баз, зосереджених тут, буде нанесено удар по британській Індії, а тому дії британців мають бути адекватними й превентивними щодо агресії Петербурга. Європейська преса також готовила суспільну думку до того, що лише військовим шляхом можна зупинити Росію й витіснити її з позицій у Кавказькому регіоні.

Список використаної літератури

1. Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа. М. : Междунар. отношения, 2001. 464 с. **2. Дарабади П.** Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. М. : Издательство „Весь мир”, 2010. 216 с. **3. Дегоев В. В.** Кавказ и Великие державы 1829–1864 гг. Политика, война, дипломатия. М. : Издательский дом „Рубежи XXI”, 2009. 560 с. **4. Ерофеев Н. А.** Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских. 1825–1853. М. : Наука, 1982. 273 с. **5. Сергеев Е. Ю.** Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М. : Товарищество научных изданий КМК, 2012. 454 с. **6. Anonymous.** India, Great Britain and Russia. 2012. P. 2–3, 11, 33–35. **7. Chesney R. A.** The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East. New York : Redfield, 1854. 354 p. **8. Evans M. (Ed.).** The Great Game. Britain and Russia in Central Asia. London-New-York : RoutledgeCurzon, 2004. P. 104–105.

References

1. Gadzhiev, K. S. (2001). Geopolitika Kavkaza [Geopolitics of the Caucasus]. M. : Mezhdunar. otnosheniya [in Russian]. **2. Darabadi, P. (2010).** Kavkaz i Kaspij v mirovoj istorii i geopolitike XXI veka [The Caucasus and the Caspian Sea in the World history and Geopolitics of the XXI century]. M.: Izdatel'stvo „Ves' mir” [in Russian]. **3. Degoev, V. V. (2009).** Kavkaz i Velikie derzhavy 1829–1864 gg. Politika, vojna, diplomatiya [The Caucasus and the Great Powers 1829–1864. Politics, war, diplomacy]. M.: Izdatel'skij dom „Rubezhi НКНІ” [in Russian]. **4. Erofeev, N. A. (1982).** Tumannyj Al'bion. Angliya i anglichane glazami russkih. 1825–1853 [Foggy Albion. England and the English through the eyes of the Russians. 1825–1853]. M. : Nauka [in Russian]. **5. Sergeev, E. Yu. (2012).** Bol'shaya igra, 1856–1907: mify i realii rossijsko-britanskih otnoshenij v Central'noj i Vostochnoj Azii [The Big Game, 1856–1907: myths and realities of Russian-British relations in Central and Eastern Asia]. M.: Tovarishchestvo nauchnyh izdanij KMK [in Russian]. **6. Anonymous. (2012).** India, Great Britain and Russia. P. 2–3, 11, 33–35. **7. Chesney, R. A. (1854).** The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East. New York: Redfield. **8. Evans, M. (Ed.). (2004).** The Great Game. Britain and Russia in Central Asia. (pp. 104-105). London-New York: Routledge Curzon.

Бурьян М. С., Бурьян М. А. Південний Кавказ у планах воюючих сторін напередодні Кримської війни (1853–1856)

У пропонованій статті розглядаються актуальні питання, пов'язані з аналізом міжнародної ситуації, що склалася на Європейському континенті, на Південному Кавказі, у Малій Азії напередодні Кримської війни (1853–1856). Особлива увага приділена геополітичним планам Великої Британії, Франції, Австрії, Османської

імперії щодо регіону Південного Кавказу, де на доволі сильних позиціях на той час стояла Російська імперія. У результаті переможних для неї російсько-іранської (1804–1813) та російсько-турецької (1806–1812) війн Російська імперія контролювала територію практично всього Кавказького регіону, що не могло не тривожити Лондон, адже це загрожувало британській присутності в Індії – колоніальній перлині, втрачати яку Велика Британія не збиралася. Британські аналітики попереджали свій уряд про небезпеку зі сторони Російської імперії, західна преса їх у цьому підтримала. Франція долучилася до антиросійської коаліції, переслідуючи власні цілі. Лондон та Париж спрямували зусилля на те, аби Відень також виступив проти Росії. За результатами майбутньої війни країни Південного Кавказу (Грузія, Вірменія, Черкесія та ін.) мали потрапити під протекторат Туреччини й Великобританії.

Авторка звертає увагу на те, що існувало кілька планів початку війни проти Російської імперії, у кожному з яких значна роль відводилася Кримському півострову, військово-політичне й стратегічне значення якого не втрачає своєї ваги до сьогодні, особливо на тлі напруженої ситуації в акваторії Чорного й Азовського морів у наш час.

Ключові слова: Російська імперія, Південний Кавказ, Велика Британія, Франція, Австрія, Кримська війна (1853–1856).

Бурьян М. С., Бурьян М. А. Южный Кавказ в планах воюющих сторон накануне Крымской войны (1853–1856)

В предлагаемой статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с анализом международной ситуации, сложившейся на Европейском континенте, на Южном Кавказе, в Малой Азии накануне Крымской войны (1853–1856). Особое внимание уделяется геополитическим планам Великобритании, Франции, Австрии, Османской империи в отношении региона Южного Кавказа, где на достаточно сильных позициях на то время стояла Российская империя. В результате победных для нее русско-иранской (1804–1813) и русско-турецкой (1806–1812) войн Российская империя контролировала территорию практически всего Кавказского региона, что не могло не тревожить Лондон, ведь это грозило британскому присутствию в Индии – колонии жемчужине, терять которую Великобритания не собиралась. Британские аналитики предупреждали свое правительство об опасности со стороны Российской империи, западная пресса их в этом поддержала. Франция присоединилась к антиросийской коалиции, преследуя собственные цели. Лондон и Париж направили усилия на то, чтобы Вена также выступила против России. По результатам будущей войны страны Южного Кавказа (Грузия, Армения, Черкесия и др.) должны были попасть под протекторат Турции и Великобритании.

Автор обращает внимание на то, что существовало несколько планов начала войны против Российской империи, в каждом из которых исключительная роль отводилась Крымскому полуострову, военно-политическое и стратегическое значение которого не теряет своего значения до сих пор, особенно на фоне напряженной ситуации в акватории Черного и Азовского морей в наше время.

Ключевые слова: Российская империя, Южный Кавказ, Великобритания, Франция, Австрия, Крымская война (1853–1856).

Buryan M. S., Buryan M. A. South Caucasus in the plans of the warring parties on the eve of the Crimean War (1853–1856)

This article deals with topical issues related to the analysis of the international situation that developed on the European continent, in the South Caucasus, in Asia Minor on the eve of the Crimean War (1853–1856). Special attention is paid to the geopolitical plans of Great Britain, France, Austria, and the Ottoman Empire in relation to the South Caucasus region, where the Russian Empire was quite strong at that time. As a result of the victorious Russo-Iranian (1804–1813) and Russo-Turkish (1806–1812) Wars, The Russian Empire controlled the territory of almost the entire Caucasus region, which could not but worry London, because this threatened the British presence in India—a colonial Pearl that Great Britain was not going to lose. British analysts warned their government about the danger from the Russian Empire, and the Western press supported them in this. France joined the anti-Russian coalition, pursuing its own goals. London and Paris have made efforts to get Vienna to stand up to Russia as well. As a result of the upcoming war, the countries of the South Caucasus (Georgia, Armenia, Circassian, etc.) were to fall under the Protectorate of Turkey and Great Britain.

The author draws attention to the fact that there were several plans to start a war against the Russian Empire, in each of which a significant role was assigned to the Crimean Peninsula, the military-political and strategic importance of which does not lose its weight today, especially against the background of the tense situation in the Black and Azov seas in our time.

Keywords: Russian Empire, South Caucasus, Great Britain, France, Austria, Crimean War (1853–1856).

Стаття надійшла до редакції 19.04.2021 р.

Прийнято до друку 11.05.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.